

KIVÉGZÉS ELŐTTI BÚCSÚÉNEKEK*

(Latorköltészet és betyárfolklor I.)

I. Latorénekek

Minden kornak megvannak a maga törvényen kívül élő rétegei, csoportjai, melyek tetteiről, felfogásáról mindig is születtek dalok, elbeszélések és egyéb, csoport-identitást kifejező propagandisztikus, mulattató vagy elrettentő célzatú populáris alkotások.

A kiszolgált vagy elbocsátott katonákból, zsellérekéből, szökött jobbágyokból, és csavargókból verbuválódott útonállók jellegzetes alakjai voltak és számszerűleg sem lebecsülendő rétegét alkották a XVII–XVIII. századi magyar társadalomnak. I. Lipót császár pl. rendeletekkel utasította a vármegyéket a „vagabundusok”, latrok üldözésére. Ugyanakkor a végvári katonaság fizetésének visszatartásával még az éhező végbelieket is fosztogatásra kényszerítette.¹

Most nem célom annak taglalása, hogy milyen gazdasági-történeti folyamat eredménye volt e heterogén összetételű útonálló, fosztogató lator réteg kialakulása a török hódoltság megszűnte után;² csupán egy fogalmi csúsztatásra, a terminológiai különbségtétel szükségességére szeretnék utalni. Esze Tamás írja, hogy bár a kurucokat is „latornak, tolvajnak, véresszájú szegénylegények”-nek titulálták a kor labanc érzelmű nemesei, a „népi kurucságot” — ennek a tudatos politikai mozgalomnak résztvevőit, — el kell határolnunk a századforduló táján megsokasodó tolvajok és rablók („latrones, praedones”) világától.³ Tehát a kurucor politikai tartalmú szegénylegény költészete — ha néhány motívumában (éhezés, fázás, otthontalanság) — egyezik is a latorénekekkel, nem azonos azokkal. A latorénekekben ugyanis nehéz felfedeznünk bárminemű csoportöntudatot, a szociális összetartozás, az összetartás, az egymásrautaltság érzését, ami politikai hajtóerővé válhat, és vált is a kuruc szegénylegényénekekben vagy a katonafolklorban.

A XVII–XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek szórványos adatai alapján rekonstruálható latorénekek egy jellegzetes, jövőkép nélküli életstratégiát tárnak elénk. E tekintetben hasonlíthatnak a később kialakult betyárfolklorhoz, hangvételükben és mentalitásukban viszont már erősen különböznek tőle, hisz a latorénekekből hiány-

* Tanulmányom az 1991 márciusában megvédett *Latorköltészet és betyárfolklor — A folkloralkotások sajtószerszerűségei egyetlen témakör történeti változásának tükrében* c. kandidátusi disszertációm egyik, átdolgozott fejezete.

¹ A végbeli vitézek nyomorúságáról sok levéltári, történeti adat feldolgozásával írt TAKÁCS Sándor, *Az igazi szegénylegények* című tanulmányában. In *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Bp., 1961.

² E társadalmi jelenség történeti magyarázatához l. TAKÁCS, i. m. valamint uő., *Hajdú, haramia, martaológ c. dolgozatát*.

³ ESZE Tamás, *Népi kurucság, kupecsek és szegénylegények*. Kortárs, 1976. 433–447.

zik a betyárság önigazoló ideológiája. Míg pl. a *Tobzódóké* c. lator mulató dal ezt hirdeti:

Útni, verni, botozni: esküdt barátságunk,
Tálat, kancsót rontani: teljes gazdagságunk.
Útonjárót főbeütni: az mi igazságunk,
Egyik a mászt megtépni: kívánt nyájasságunk...
(*Aranka György ék. 1782–1790*)

Addig a betyárdalokban ilyen és ehhez hasonló strófákkal találkozunk:

Isten teremtötte a betyárokat,
Azok által veri a gazdagokat,
Hogyha betyárgyerök nem találkozna,
Gazdag embör soha nem imádkozna.
(*Juta, Somogy m.*)

Elsöként Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet arra,⁴ hogy a Névtelen *Comico Tragoedia* (1646) „híres, szegény lator” katonája mennyire hasonlít a népköltészet betyáralakjaihoz. A régi magyar költészet, a kéziratos énekek és a betyárballadák (ill. általában a népköltészet) szövegszerű összefüggéseire mutatott rá Stoll Béla több tanulmánya is.⁵ Tulajdonképpen ezek a dolgozatok ösztökéltek arra, hogy a XVII–XIX. századból ránkmaradt latorénekeket összehasonlítsam és rokonítsam a XIX. századi betyárfolklorral. Az útonállók, tolvajok, kóbor katonák társadalomellenes etikájú, vágáns hangvételű költészete nem került át az irodalomba, és a szájhagyományból is kiszorította azt a merőben más mondanivalójú és stílusú betyárfolklor. Csak olyan területen találunk a XIX–XX. századi szóbeliségben lator stílusú énekeket, szövegtörödékeket, ahol nem volt igazi betyárvilág, ahol a XIX. század folyamán nem született betyárfolklor, mint pl. Erdélyben.

Az eddig feltárt XVII–XVIII. századi latorénekek — a szövegek „hősei” és funkciója szerint — az alábbi típusokra oszthatók:

1. A lator katona dicsekvése, garázda kalandjainak felemlegetése (I. *Pajkos ének* 1–9. vsz.-a, *Fanchali Jób kódex* 1606–1607 körül)
2. Mulató dal: útonállók, tolvajok, kóbor katonák kocsmái dorbézolása (I. pl. a Névtelen *Comico Tragoedia*-ban a híres, szegény lator ivódalát — 1646, Nagyszombat)⁶
3. Tolvajének: a tolvajok életének, erkölcsének ábrázolása (I. pl. a *Pajkos ének*-ben a „hét kalauz legény” dalát, 13–16. és 20. vsz.-át.)
4. Kivégzés előtti búcsúénekek

A következőkben szeretném bemutatni ennek az irodalom alatti költészetnek (melynek meglétéről és sajátosságairól és a későbbi szájhagyományt alakító szere-

⁴DÖMÖTÖR Tekla, *Irodalom és folklór. (A régi magyar színijátás kutatásának módszertani kérdéséhez).* In *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Évkönyve.* 1955. 227–240.

⁵STOLL Béla, *Közösségi költészet — népköltészet. (Megjegyzések a 17. századi kéziratoss szerelmi lírához).* ItK 1958. 170–176. Uő., *Két népballada-változat 1782-ből és 1809-ből.* Néprajzi Közlemények, 1962 (VII.): 62–66; Uő., *A Pajkos ének és a népköltészet.* ItK 1962. 180–192.

⁶Egyik jellegzetes szövegszaládjáról bővebben írtam *Opre Tódor nótája. A XVIII. sz.-i kéziratoss énekeskönyvek és a néphagyomány* címmel. In HOPP Lajos — KÜLLÖS Imola — VOITG Vilmos (szerk.), *A megváltozott hagyomány — Tanulmányok a XVIII. századról.* Bp., 1988. 235–275.

pérről eleddig alig tudunk) egyik ének-típusát. Ahol a szövegvariánsok lehetővé teszik, filológiai elemzéssel bizonyítom néhány költői motívumának továbbélését és integrálódását a XVIII–XIX. század fordulóján kialakuló betyárfolklorba.

II. Kivégzés előtti búcsúénekek, lator-búcsúk

Ezek a strofikus alkotások a XVII. század folyamán széles körben gyakorolt temetési versek, halotti búcsúztatók szerkezeti felépítését követik és fráziskészletét veszik át. Gondolatmenetük és motívum-készletük meglepően egyöntetű:

1. Bevezetésképpen a világ mulandóságán, a szerencse, (az élet) forgandóságán elmélkednek;

2. szót ejtenek az elhunyt életútjáról, érdemeiről, tetteiről;

3. a halott nevében elbúcsúznak hazájuktól, hozzátartozóiktól;

4. Isten kegyelmét és az örök életet kérve hitvallást tesznek;

5. megköszönik a jelenlévőknek, hogy résztvettek a temetésen.

A börtönben írott kivégzés előtti búcsúénekek tartalmi/szerkezeti felépítése is ilyen, de bennük nagyobb hangsúlyt kap az egyéni életút, a gaztettek felsorolása, megbánása. A halál árnyékában álló bűnösök nemcsak Isten, de a világi hatóságok bocsánatát, kegyelmét is kérik, remélik. A kivégzés előtti búcsúverseket rendszerint a

6. vesztőhely és a hóhér képe zárja és általában helyet kap bennük

7. az elítéltet bámuló tömeg megszólítása, s a tőlük való bocsánatkérés. Tehát a halotti búcsúztatók inémt felsorolt 5 tartalmi/szerkezeti egysége mellé két további, műfajspecifikus egység társul.

Míg a halott nevében (egyes szám első személyben) szóló temetési búcsúverseket papok vagy kántorok készítették és mondták el – sőt kinyomtatva is terjesztették – a temetés alkalmával, ezzel is növelve az eltávozott végtisztességét, a kivégzés előtti és lator-búcsúk szerzői, előadói talán maguk az elítéltek (vagy felkért szószólójuk?) voltak. Erre vonatkozóan azonban – az énekszövegeken kívül – szinte semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII/1. kötetében az 1588-ban megfojtott Báthori Boldizsár börtönénekének jegyzeteiben Stoll Béla az alábbiakat írja:

„Báthori Boldizsár éneke az ún. rab-énekek, pontosabban a foglyok által kivégzés előtt készített énekek csoportjába tartozik. Ez a műfaj igen gyakori a XVII. században – s még a XVIII. század elején is akad belőle. Keletkezési körülményeiket, megírásuk célját csak sejthetjük Szamosközy néhány megjegyzéséből, aki Báthori Zsigmond áldozatainak utolsó napjait igen részletesen írta le. Úgy látszik, a kivégzésre ítélt raboknak joguk volt utolsó óráikat írással eltölteni. Ugyancsak Szamosközytől tudjuk, hogy a halálraítéltek kivégzésük előtt énekeltek: »Hogy az pincében viszik volt, énekelvén ment, és ezt az éneket mondotta: Megszabadultam már én az testi haláltól etc.« Az idézett ének egy általánosan elterjedt halott-ének ugyan... de könnyen elképzelhető, hogy a halálraítéltek a maguk szerzette éneket énekeltek vesztőhelyre vonulásuk közben. Különösen Lakatos Péter rabénekének szövege mutat arra, hogy nyilvánosság előtti elmondásra készült.”⁷

⁷L. RMKT XVII. sz. 1:503. Ugyancsak STOLL Béla hívta fel a figyelmet arra az 1831-ből származó adatra, mely szerint egy rudlyói szlovák parasztlány (a zempléni parasztlázadás egyik elítélte) énekelve ment az akasztófa alá. A följegyzések két formulát említenek meg énekéből: „Fog rajtad függeni Pupkov fi Rudlyóról...” és „Kár volna még néked függni akasztótán”. Vö.: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1902. 156.

Tegyük hozzá, hogy az 1595-ben

Sáros vármegyének Uj falujában,
Az kínzó házban, pellengér alatt kínban

szerzett 42 strófás ének, bár ad notam jelzése is van „Sok nyomorúsággal élete embernek etc.” nemcsak meghallgatásra, hanem elolvasásra is készült, hisz szerzője ezt rejtette el az akrosztichonban: „Peter Lakatos igh sira halakra vjetven”.⁸ Az ének-szöveg egyébként nem árulja el, miért kínozták meg kegyetlenül s végezték ki Lakatos Pétert, csak sejteti, hogy mások keverték bajba, s ártatlanul szenved. Egyébként ez a legkorábbi, általam ismert magyar kivégzés előtti búcsúvers, tehát nem kifejezetten rabének! Ám feltételezem, hogy a műfaj nálunk sem volt előzmény nélküli. Hiszen klasszikussá vált világirodalmi megfelelője Villon *Gyász-irata* (*Le grande épitaphe*) vagy akasztás előtti önrónikus 4 sora már egy bevett szokáson alapuló költői megnyilatkozás volt — a XV. század közepén. Itt nincs lehetőségem kitérni a kivégzések rituáléjára. Richard van Dülme egész könyvet szentelt a kora újkori büntető rituálék ismertetésének és elemzésének⁹, elsősorban német városi törvényszéki forrásanyag alapján. Hangsúlyozza, hogy az elítélt bűnösöknek joga és lehetősége volt a vesztőhelyhez vezető úton, ill. a kivégzés színhelyén beszédet intézni a bámuló tömeghez, imádkozni vagy énekelni. Talán abból a keresztény felfogásból fakadóan, amely szerint „aki énekel, kétszer imádkozik” (Szt. Ágoston). Könyvében idézi is egy vérfertőzés miatt halálraítélt nürnbergi asszony magaköltötté „búcsúimáját” 1610-ből, ill. egy ún. kivégzés előtti búcsúéneket, amelyet szintén egy asszony költött, s ahogy a korabeli források feljegyezték kivégzése előtt „feltűnő vidámsággal” elénekelt:

Oh, idő előtt én most meghalok?
Halálos ugrás, ilyen fiatalon!
Ha anyám tudná, szegény,
Hogyan halok meg én,
Mit is cselekedne,
Bele is betegedne,
Bele is halna!
Vidám órák, hogyan segítetek rajtam?
Eltüntetek s nekem meg kell halnom mostan,
Ifjúságom virága
Édes derű, elszálltak.
Ki ne gyászolná,
Ki ne sajnálná
Én nagy bajomat?
Hosszabb életet én már nem remélek,
Testem halni vágyik, lelkem az Úr elébe.
Adieu, Istenem most meghalok,
Hogy dicsőséged legyen nagyobb.
Isten véletek, kik így büntettek, el ne felejtsetek,
Egy bűnös beajánl Istennél benneteket.¹⁰

⁸L. RMKT XVII. sz. (1:10. sz. 43–47.)

⁹Richard van DÜLME, *A rettenet színháza*. Bp., 1990.

¹⁰R. DÜLME, i. m. 192.

Peter Burke több helyütt is utal a kivégzések teatralitására és népünnepély jellegére nagy történelmi tablójában (1978/1990). Egy 1554-es Montpellier-i adata szerint az elítéltek megengedték, hogy versben adja elő gonosztetteit.¹¹ Egy skót hegedűs, akit 1700-ban fosztogatásért ítéltek halálra, — állítólag a vesztőhelyen komponálta és adta elő *Macpherson's Rant* (M. utolsó szavai) c. dalát, amely ma is él a hagyományban.¹²

A kivégzések köré kapcsolódó írott és folklorikus hagyomány gyors terjedésében fontos szerepet játszottak a röplapokon árusított didaktikus célzatú, moralizáló költemények, az elítélt utolsó pillanatait megéneklő balladák.

Az európai adatok ismeretében nem meglepő, hogy a magyar betyárballadák költői motívumainak, szóképeinek, közhelysorainak, formuláinak jelentős részét megtaláljuk a XIX. sz. eleji ponyvanyomtatványokban.

Abban kétség kívül igaz van Stollnak — már csak a búcsúénekek szerzetetési körülményei és panaszos hangjai miatt is — hogy a börtönénekek, rabénekek közeli kapcsolatban vannak ezzel az énektípussal, de én úgy látom, hogy a kivégzés előtti búcsúk, a lator-búcsúk, a halotti búcsúversek sajátos típusát alkotják, azzal állnak tartalmi/szerkezeti rokonságban. A börtönben, fogságban készült rabénekek tartalma és stílusa inkább a protestáns jeremiádokkal, panaszdalokkal mutat rokonságot; s népi rabénekeinknek, a betyárfolklor rab-panaszainak motívikája részben erre a költői örökségre épül.

A *Szentsei daloskönyvben* feljegyzett három kivégzés előtti búcsúének (szerzetetési évük: 1606:54. sz.; 1682:26. sz.; 1688:47. sz.) arra enged következtetni, hogy a kor más verses alkotásaihoz hasonlóan ezek is terjedtek kéziratos másolatokban, és az ilyen verses alkotás bizonyos értelemben megszokott kifejezésformája volt a végbúcsúnak.

A kéziratosságban ránk maradt kivégzés előtti búcsúk szerzőiről jószerivel csak annyit tudunk, amennyit elárulnak magukról. Természetesen nem volt mindegyikük bűnöző. Bónis Ferencet pl. politikai okokból végezték ki 1671 tavaszán Pozsonyban. A halálos ítélet kihirdetése után írta meg hazája sorsát fájlaló, hazájától, feleségétől és kisedet fiától búcsúzó „keserv”-ét, melyben saját sorsáról csak burkoltan, általánosságban szól. Klaniczay eszmei és művészi szempontból is kiemelkedő jelentőségűnek tartja Bónis Ferenc kerervét, mely „a halállal bátran szembenéző hazafi számvetését és utolsó üzenetét tolmácsolja... Nagyobb és tisztább lírai szenvedély hatja át, mint bármely más korabeli verset; ...négyes rímű tizenkettőseiben nincs semmi erőltetés, rímelése a Gyöngyösiéhez méltó, és különösen feltűnő rendkívüli képgazdagsága. A bibliás hangvétel szépen egyesül a barokk poétika mesterfogásaival, a színes metaforákkal.”¹³

Egy-egy szemléletes képe évszázadok múltán is fellelhető népköltészetünkben. Pl.:

Csak magad maradtál, mint mezőn a tarló
Melynek ékességét lemetszi a sarló...

népdalban:

Olyan vagyok rózsám, mint mezőn a tarló
Melynek ékességét levágta a sarló...

¹¹ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1990. 234.

¹² P. BURKE, *i. m.* 138.

¹³ KLANICZAY Tibor, *A kuruc nemesi költészet* (1964). In *A múlt nagy korszakai*. Bp., 1973. 409–410.

vagy rabéneken:

Én csak olyan vagyok / Pogány karja előtt,
Mint mezőben fűszál / A jó kaszás előtt
(Kun Sámuel ék. 1831–32. 3. sz.: 5. vsz.)

A *Szentesi daloskönyvben* (6. sz.) maradt fenn a gyilkosságba keveredett, de nem lator Rabi István éneke, akit mint „főember” fiát 4 esztendei raboskodás (és csak tekintélyes apja halála) után, 1682-ben fejeztek le Sárvárott. Rossz véget ért sorsát tanító példaként adja elő. Énekének gondolatmenete egyszersmind egyik legszebb példája a kivégzés előtti búcsúknak. Itt tehát az énektípusra tartalmi-formai szempontból általában jellemző szakaszait idézem:

forogdó szerencse:

1. Oh, hamar el mulo világnak öröme,
Oh, változás alá vetetet szerelme,
Rolam példát vehet az emberi elme,
Az io szerentsének melly rövi élete.

boldog idők:

2. Mint az szép liliom ugy virágzom vala,
Mint az ékes páva, ugy sétálok vala,
Ugy éltem kedvemre, mint fő ember fia,
Szivemet fonnyasztó bánatom nem vala

...

rabság:

7. Már minden barátom iol meg fontolhattya,
Uraság mint szállot nagy erős rabságra,
Mert még az nap fény is orczámot nem látta,
Ugy voltam világnak csufia és játokia.
8. Keserű volt nékem az én lefekvésem,
Keserű viszontak az én föll kelésem,
Bu bánot járásom, fáidalom ülésem,
Bár ne történt volna inkább születésem.

...

intés, példázat:

16. Vegyetek itt példát minden rendbéliek,
De legkiváltképpen amaz iffiu népek,
Élteken atyokat miképpen bötsüllek,
Ártotlan vérben is kezek ne förtözék.
17. Isten így akarta, hogy meg büntetődgyem,
Mert edes atyámot meg nem bötsüllöttem,
Tsak szabad zablára magam eresztetem,
Ártotlan vérben is kezem förtöztetem.

...

búcsú:

20. Minden io barátim, véreim, rokonyim,
Also, fölső renden tündöklő felém,
Istennek ajánlok, szerelmes uraim,
Rajtam szánakodo sok io akaraim.

fohász Istenhez:

21. Istenem, áldot légy, hogy meg váltál engem,
Fogad bé lölkömet az ki hozád mégyen,
Nem bizik az ő io tselekedetiben,
Hanem tsak egyedül az te érdemedben.

hóhér:

22. Nem szolhatok többet, köny hullásim foinak,
Mert hohér látásim rettegést inditnak,
Feiem is már várta éles pallosának
Adassék például világ fiainak.

az ének szerzetésének helye és ideje:

23. Az ember hat százban és nyoltzvan kettőben,
Mikor busult lölköm szomoru testében
El epedet volna nagy keserőségében,
Íram ez verseket sár vári tömlötzbén.
(RMKT XVII. sz./11:440–442.)

Két kéziratos énekeskönyvben — s talán más forrásban is — megtalálható az 1688. augusztus 20-án a nánási piactéren lefejezett jegyző búcsúja. Verséből nem derül ki, miért ítélték 42 éves korában halálra, csak annyi, hogy megérdemelte sorsát, mert:

5. Husz esztendős alig voltam
Hogy az bűnt kétkézzel kaptam,
Melyet soha el nem hattam,
Inkább javalltam.

...

13. Én mindentül bucsut vettem,
Halálra el is készültem,
Nem kívánom tovább élttem,
Csak legyen végem.

(*Szentsei daloskönyv*, 47. sz.
Kiadta Varga 1977:251., 253.)

Búcsúénekéből kitetszően Nagy Péter „szili fi”-t keserves kínzások után 1606-ban végezték ki Sárvárott. Akár társadalmi hovatartozását, akár töredelmesen meggyónt gazságait tekintjük, az ő éneke az, amelyet már nyugodtan lator-búcsúnak nevezhetünk. A versszöveg utalásaiból arra következtethetünk, hogy Nagy Péter kóborló katona volt, akit tolvajlásért és többrendbeli fosztogatásért ítélték halálra. Az ének 4. versszakában megvallja, tudta, hogy ez lesz a vége, mégsem bírta abbahagyni lator-

kodását. Kivégzés előtt írott énekében beismeri számtalan bűnét és förtelmességét, nem szépíti gáztetteit, nem mentetgeti, nem sajnálatja magát – mint az eddig tárgyalt énekek szerzői. Ezért is nem hiszem, hogy versét kegyelmi kérvénynek szánta volna. Őszintén elmondja, hogy a magafajta tolvaj a gyors haszonszerzés reményében egyetlen társadalmi rétegre, csoportra sem volt tekintettel:

3. Nem szánna szegénnek, gazdagnak marháját,
Gyakorta meg ássa koldusnak is házát,
Soha nem kéméli az urak majorgyát,
Tolvaj megkerüli polgár istállóját.
4. Azonban azt tudgya, hogy szerentse dolga,
Utánna futva megy undok gyalázottya,
Bujdosás ő dolga, magais iól tudgya,
De sok latorságot ő el nem hadhattya,
8. Engem ez világon tartnak fő tolvajnak,
Tudom, hogy mondanak huzonak vonyonak,
Minden tolvaioknak híres gazdájának;
Vélem, hogy utánnom főbbek tamodnak.
...
10. Engem itélének hohér fegyverére,
Az után testemet sárvári kerékre;
Magam is iol tudom, miltó vagyok erre,
Isten visely gondot én szegény lölkömre!
11. Régi io barátim, kéllek az Istenért,
Iámborul élyyetek az Jézus nevéjért,
Kik praédát szerettek, nyilván elhigyétek,
Kerékre, pallosra kötelre teszek szert.
(RMKT XVII. sz./1:362–364)

Nem csak az idézett 11. versszakban, hanem az ének utolsó két sorában is saját tragikus sorsán okulva inti lator társait: hagyjanak fel a prédaszerzéssel, mert félelem nélkül és Isten áldásával mindenütt, „mezőn, városban, falun” csak a törvényeket megtartó, jámbor ember élhet. (Vö.: 17. vsz.) Igen szép, megragadó részletei az éneknek a 12–14. és 16. szakaszok, melyekben egy hívő keresztény, Isten irgalmában bízó lélek fohászodik lelke üdvösségéért. Ez a mélyen átélt vallásos hit nem műfajspecifikus, hanem a kor lenyomata a közköltészetben, a XIX. század betyárfolklorjából azonban teljességgel hiányzik.

A 18–19. szakasz a bocsánatkérés, az ismerős és ismeretlen emberek szájalmaért való könyörgés viszont jellegzetes motívuma a lator-búcsúknak.

18. Férfiak, aszszonyok, szüzek, szép virágok
Szélyyel imit amot ti az kik bujdostok,
Böłtsőben fekvő gyöngö liliomok;
Az Jézus nevejért ti meg bottsástatok!
(RMKT XVII. sz./1:362–364)

Ez az elem már felbukkant Villon költészetében is. A balladában „melyben minden-

kitől bocsánatot kér" — főként a párizsi utca tarka-barka, gyülevész népétől, a hozzá hasonló vagányoktól és „könnyű lányoktól”, meg kegyetlen rabtartóitól búcsúzik:

Papok, apácák, mendikánsok,
És mindenféle fráterek,
Járdanyúvők, henyék, lakájok,
És kisasszonykák, akiket
Szép, testhezálló ruha fed,
Sárga cipőben délcegen
Bohóckodó szerelmesek:
Bocsássatok meg mind nekem!
(*Ballade de merci* — Szabó Lőrinc fordítása)

Gyász-iratában, „melyet maga s társai számára szerzett a költő, mialatt fölakasztásukat várták”, már szélesebb körre, az egész büntelen emberiségre és az ítéletvégre-hajtást leső tömegre kiterjeszti kérését. Hangja is alázatosabb, szinte tanító, eltűnik belőle a latorénekekre oly jellemző gúny.

A kivégzés előtti búcsúének szerzésének szokása — bár csak két példánk van rá, s mindkettő egy-egy 1780 körül összeírt kézirat os énekeskönyvből, — még a XVIII. században is megragadható. Egyikük a *Zala megyei cigány tolvaj búcsúéneke* mind az előadó személyét, mind az ének tartalmát és hangvétélét tekintve megfelel a latorbúcsú kritériumainak.

1. Sok száz Ezer példát immáron láttotok
azért ez világban hozzátok nem sollok
tsak végbutsuzáshoz immáron én fogok
egy keves halgatást ti tőletek várok.
2. Kivel a hitemet én öszve kötöttem
halja besédemet it ál én mellettem
lopót partékákat ő neki sereztem
meselöt borostát sokat megkötöttem
3. Illen veszőseggel volt mindég eletem
kesztheli vásárbon mikoron elmentem
egy krajcárom sem volt még is soknyát vettem
isten hozzád keszthel kiben illent tettem.
4. Szala vármegenek Panduri kőröztek
Egersegre engem ló mellett vezettek
otton kegetlenül sokszor meg is vertek
mingart loptam mihenst haza eresztettek.
5. Birkás legenyektül kortsmán verettettem
Sümegi vásárbon satorhoz kötöttem
Feher varo kotsin magamat vitettem
ez árnyek világbon illen képpen éltem.
6. Istennek ajánlok kedves kolmároim
kaptzásim, sáboim és csizmaziaim
Görögim zsidóim és farokasaim [!] (=parókásaim)
istennek ajánlak kedves kotsmárosim.

7. Egy soval már minden kedves sép nemzetim
Sántói ásznok [?] többet nem tsalhatlak
azért mind fejeként istennek ajánlak
Basai kortsmákon titeket el várlok

8. Lak sölös udvarnak sentgrótnak sej váro
Sánto karmats [?] páhok keszthel nagy kastélla
Tsehi Basé prágo sümeg magas dombja
istennek ajánlok foknak forgo malma

9. Oh kegetlen hohér te Engem nem sántál
sos vizes vesszővel vágányomba vágtaal
tsunya rut semeket te én reám hánytaal
tsuna rut semeket te én reám hánytaal¹⁴
(*Világi énekek* — 1780-as évek —
OSzK Oct. Hung. 600. 6b–10a.)

Ebben is, akárcsak a latorköltészet más énektípusaiban — s a XVI. századi mulattató, csúfondáros hegedősénekekben — a mindennapi élet jelenségei, figurái, helyszínei jelennek meg. Mivel a versszöveget a cigányok selypes beszédmódját utánóztatva írták le, még azt is gondolhatjuk, hogy cigánycsúfoló szándékú búcsúének paródia. A XVIII. századi közköltészetben ugyanis a komikum egyik forrása az idegen beszéd (német, cigány, szlovák, román) utánzása, csúfolása volt. Humoros hatást kelt egyébként a szöveg megformáltsága is. A tárgyilagosnak és szenvtelennek tűnő „bűnlajstrom” minden tétele csattanóval zárul. (L. pl. 4., 5., 7. versszakokat.) Másutt a gyermeki naivitású, szepegő félelemmel teli hozzáállás teszi mulatságossá a szöveget; pl. amit a cigány a hóhérnak mond. Sajátságos, hogy a máról-holnapra élés fortélyát teljesen hasonló mondatszerkezettel, s talán a hallgatóság cinkos együttérzésére számítva fogalmazza meg cigánytolvajunk:

Kesztheli vásárban mikoron elmentem,
Egy krajcárom sem volt, mégis soknyát vettem.

és a *Pajkos ének* lator katonája:

Lovamnak abrakot pénz fejiben kírtem.

Maga erszinyemben csak egy pénzem sem vót,
Mégis gazda kírri tölem abrak árát,

Gazdának megmondám, hogy egy pénzem sincsen,
Mégis gazda kírri tölem abrak árát

(Kiadta Stoll Béla: *Pajkos énekek*, 1984:7)

A cigány „végbúcsú”-jának hangvétele tárgyilagos, nélkülöz minden megbánást, s hiányzik belőle a korábbi kivégzés előtti búcsúénekek mély vallásossága is. Ebben a versben már szó sem esik a lélekről, amely a test bűnhődése után Isten irgalmát és kegyelmét óhajtja.

¹⁴STOLL így határozta meg az ének műfaját: „Zala megyei betyár búcsúja akasztás előtt”. In *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp., 1963. 217.

Hogy kisszerű, helyi ismertségű bűnözőről van szó, azt mind a felsorolt „bűnök” és megtorlásuk módja (egy-egy kiadós verés), mind a felsorolt zalai, veszprémi, Balaton környéki helynevek (Keszthely, Sümeg, Egerszeg, Szentgrót, Lakszölös, Udvarnok, Páhok, Szántó stb.), mind pedig az a társadalmi és térbeli környezet tanúsítja, amitől elköszön. Szemben a kivégzésre váró nemes emberek, értelmiségiek (mint pl. a nánási jegyző) búcsúverseivel a cigány nem úri atyafiságától, háznépétől és lakóhelyétől, hanem a dunántúli vásárok résztvevőitől: a birkás legényektől, görög és zsidó kereskedőktől, mesteremberektől (parókakészítőktől, csizmadiáktól, szabóktól stb.) és kocsmárosoktól, valamint a Balaton környéki hegyektől, a kocs máktól, a foki malomtól és a kívülről megcsodált kastélyoktól vesz búcsút. Sajátos szerepkörben tűnik fel a felesége is, aki „hallja beszédemet, itt áll én mellettem”. De nem mint síró, elhagyatott, Isten védelmére szoruló özvegy (ahogy a korábbi temetési versek, búcsúk asszonyalakjainál megszoktuk), hanem mint a bajok oka, hiszen ő nem volt elégedett a meszelők és borosték (ecsetek, seprűk) kötésével szerzett „törvényes” jövedelemmel, a férj a lopott portékákat öneki szerezte.

Nem tudom, hogy a XVII. századi kivégzés előtti búcsúénekek szövege tovább élt-e, variálódott-e a szóbeli hagyományban, mivel Lakatos Péter énekén és a nánási jegyző búcsúversén kívül a többségüknek csak egyetlen kéziratos változat maradt fenn. Az azonban bizonyos, hogy mindazok a motívumok ill. tartalmi-szerkezeti elemek, amelyek ezeket az alkotásokat meghatározó módon jellemzik — és nem az egyéni sorsról szólnak, hanem általános jellegűek —, évszázadokon át sablonszerűen ismétlődnek, s a XVIII. századi félnépi, vásári ponyvákön, majd a betyárfolklorban is megjelennek. Ilyenek a hozzátartozóktól, a hallgató közönségtől való búcsúzás, a végakarát kinyilvánítása, a világ álnokságának, a szerencse forgandóságának emlegetése, az elítéltet bámuló tömeg megszólítása, megkövetése, a kegyelem kérés, és a bűnök megbánása.

Az eddig összegyűjtött kéziratos anyagból a legtöbb népköltészeti motívumot, frázist a „gyöngyösi kondás búcsúéneke” tartalmazza, amelyet 1782-ben jegyeztek föl. A szöveget Stoll Béla publikálta először a *Néprajzi Közleményekben*, s ennek kapcsán hívta fel a kutatók figyelmét a kivégzés előtti búcsúénekek és a betyárballadák motívum- és szövegtörténeti összefüggéseire.¹⁵

Világi szép ének egy szegény kondásról

Bujdosik a disznó kilenc malacával
Utána a kondás üres tarisznyával.
Fújja furuláját, keserves nótáját,
Jobb lett volna nékem a Tiszántúl menni
Bús kenyeret enni, katonának menni,
Almási Jánosnak konyháját kerülni.

Ó én édes szülöm, mennyél az urakhoz,
Tudakozd meg tőllök,
Mikor lesz énnékem már szabadulásom.
Szerelmes gyermekem, Édes első (fiam)
S akkor lesz teneked (már) szabadulásod
Mikor kapu fölött zölddel leveledzik,
Pirossal bimbózik, fejrrel virágzik.

¹⁵L. az 5. jegyzetben STOLL, 1962.

Jaj (urak), úrfiak, gyöngyösi nagy urak,
Kár volna még nekem az halálra menni,
Szép bodor hajamat szélnek elhordani,
Piros két orcámat napnak hervasztani,
Fekete két szemem hollóknak kiásni,
Szép gyenge bőrömnek a csonthoz száradni,
Mert soha disznóért embert akasztani,
Ily árva legénnek világból kimúlni.

Oh, én (édes) szülöm, már tölled búcsúzó,
Oh, te álnok világ, megcsaladó házod!
Szerencsétlen óra, melyben szülöttem,
Átkozott az erdő, melyből ide jutottam,
Almási Jánosnak kenyerét kóstoltam.
Már Isten hozzátok, ti gyöngyösi népek!
Már többet nem láttok az tömlőcben (ülni?)
Ősz fejjel megláttok akasztófán csüggni.

Számomra ez a szöveg arra tanúbizonyság, hogyan ötvöződhettek egy alkalomszerű énekké a már ismert közköltészeti elemek, formulák és motívumok — az adott műfaj kereteit kitöltve, de mégis érzékeltetve az egyéni sorstragédia sajátosságait. A gyöngyösi kondást, aki a katonaság elől menekülve állt be Almási János szolgálataiba, disznai elvesztéséért ítélték tömlőcre, majd halálra. Az ének indítása egészen népdalszerű; 2. és 3. versszakában a betyárballadák, rabénekek jellegzetes panaszos motívumai bukkannak fel, utolsó versszaka viszont a kivégzés előtti búcsúk frázisaiból van összerakva. Ugyanezzel a kontaminációs technikával készült az a múlt század végén Rábén gyűjtött betyárdal is, melynek 22–26. versszaka közvetlenül utal a gyöngyösi kondás búcsúénekének 3. strófájára.

22. Urajim, urajim,
Gyöngyös jó urajim!
Kár volna még neköm
Akasztófán csüggni,
23. A göndör hajamat
Varjúknak kiszönni,
Fekete szömömet
Hollóknak kiszönni;
24. Szép, piros orcámat
Napnak hervasztani
Szép, pamuk gatyámat
Szelnek loboktatni;
25. Szép pötyke csizmámat
Szelnek őszeaverni,
Sárga sarkantyúmat
Szelnek mögpöngetni!
26. Urajim, urajim,
Gyöngyös jó urajim,
Segícscsetők rajtam,
Ha Istent üsmértök!
(Kiadva: Kálmány Lajos: *Szeged népe* III. 1981:18–19.)

Egészen régies költői eszköz a népdalainkban, balladáinkban előszeretettel alkalmazott — a 2. versszak utolsó három sorába foglalt — ún. lehetlenségi formula. Íme néhány párhuzamos népköltészeti példája:

Rabéneken:

Asz kérdözi annya, az ú édesannya:
Mikor lösz tenéköd hazagyüvetelöd?
Akkor lösz én neköm hazagyüvetelöm,
Mikor esz szöm buza száz köröszöt teröm.
(Magyarszentmárton, Torontál m.)

Szerelmi dalban (a leány kérdi a legénytől):

Szeretném még tudni,
Mikor leszen néked visszafordulásod?
Mikor tűzhelyeden
Csukros rózsát látok, csukros rózsát látok.
Mikor két szem búza
Tíz kalangyát terem, tíz kalangyát terem,
Két gerezd szőlőből
Tíz vider bor leszen, tíz vider bor leszen... stb.
(Gyergyószentmiklós, Csík m.)

A 3. versszak kifejező képei, valóságot megszépítő eufémizmusai a szélben himbálózó akasztott betyárlegényről sokszor és sokféleképpen ismétlődnek XIX–XX. sz.-i rabénekeinkben, betyárdalainkban, alkalmanként az előbb idézett lehetlenségi formulával is összekapcsolódva pl. így:

Rabéneken:

7. vsz. Hallod, anyám, hallod,
Mít mondnak az urak,
Mít mondnak az urak?
Azt mondják az urak,
Hogy felakasztanak.
8. vsz. Kár volna fölkötni,
Életem elvenni
Életem elvenni,
Szép göndör hajamat
Szélnek eresztenei.
9. vsz. Rab vagyok, rab vagyok
Álami rab vagyok
Álami rab vagyok
De én azt nem tudom,
Mikor szabadulok.
10. vsz. Akkor lesz énnékem
Szép szabad életem,
Szép szabad életem,

Majd ha egy szem búza
Száz körösztot terem... stb.
(Dunafalva, Baranya m.)

A gyöngyösi kondás búcsúénekének szövegéhez igen közel áll az alábbi Somogy megyei rabének (?), betyárdal (?) egésze, de különösen ezek a részletek:

5. vsz. Anyám, édősanyám, Mondja az uraknak,
Mondják mög az urak, Velem mit akarnak.
6. vsz. Fijam, édös fijam, Az urak azt végzik:
Huszonnégy órára Fejedet elvészik.
7. vsz. Anyám, édősanyám, Kár volna azt tönni,
Hóhér keze által fejemet elvönni.
8. vsz. Sárgaréz sarkantyúm Szélnek rezzögetni,
Robogós gatyámat Szélnek robogtatni, [sic!]
9. vsz. Szép kondor hajamat Szélnek kondorgatni,
Szép piros orcámat Napnak pirogatni.
...
13. vsz. Ez lössz osztán neköm Az utolsó órám,
Kedves édősanyám, Mas már Isten hozzád!
(Juta, Somogy m.)

A lator-búcsúk időben egyik legutolsó — mert még önálló — példája az 1836-ban felakasztott dunántúli betyáré, Milfajt Ferkóé. A versszöveg kántoros verselésén és moralizáló hangján rögtön érezzük, hogy ez nem lehetett a betyár (még kevésbé a nép) alkotása, még ha a „címe” ezt is hirdeti egy századeleji kéziratos másolatban:

*Milfajt Ferenc verse, amelyet kivégzése előtt
félórával írt, amely időt Kopácsy József bíró
kegyelemből adott neki*

1. Kegyetlenségemnek megvan adva bére,
Ellenem sok ember bosszúállást kére,
Kiknek nem nézhettem summás kincseikre,
Elrablám vagyonát törvény ellenére.
2. Utonálló voltam, az Ég nem nézhetete,
Hogy kezem tovább már a prédát tehesse.
Meg is vallom: sok volt kezemnek nagy tette,
Isten igaz jussal fizet már érette.
3. Kopácsy József vármegyénknek tagja,
Akinek leginkább én vagyok a rabja
.....
Egy, vagy félóráig tartandó kegyelmet.

4. Pap Andor, pajtásom, megengedj vétkemnek,
Tapasztaltad vélem hozzád hívségemet.
Vége vagyon immár kényes életünknek,
Fönnmarad a híre történeteinknek.
5. Múljon el hát életünknek minden világi hívsége,
Tudom, nem lesz többé semmire szüksége,
Látom, már nincs hozzám senkinek hívsége,
Húzzatok föl, rabok, hollók élelmére!¹⁶

Kutakodván e betyárbúcsú szövegváltozatai, eredete után, az 1817-ben, majd 1847-ben kiadott *Zöld Marci és szeretője nótái és egymástól való búcsúzások* c. ponyvában bukkantam rá a Milfaitnak tulajdonított versek eredetijére. Pogány Péter kutatásai szerint¹⁷ a 16 oldalas, több részből álló ponyva szerzője — aki a korabeli populáris költészet elemeit, fráziskészletét kántoros klapanciákkal, kenetteljes hanggal keveri — Erdélyi József (1795–1863) debreceni teológus diák volt, s tudjuk, hogy ponyva-versének számos részlete — elsősorban Zöld Marci és szeretője párbeszédese dala — fennmaradt a folklórban, a megénekelt betyárok pedig a korabeli irodalmi alkotásokban is felbukkannak. L. Wándza Mihály népszínművét 1817-ből, Vörösmarty Becskerekiről szóló versét 1831-ből, Gaál József *Flaramiacsók* c. (1835) elbeszélését, majd Petőfi verseit (*Pusztai találkozás, Zöld Marci*) és megsemmisített drámáját.

A több kiadást is megért ponyvanyomtatvány 6–12. oldalán van az a búcsú, amely Zöld Marci, Becskerek, Palatinszki és a Vármegye között párbeszédese formában zajlik, és mindazokat a tartalmi-szerkezeti elemeket tartalmazza, amelyek a latorbúcsúkat jellemzik. Ebből a hosszadalmas szövegből Milfait 20 évvel későbbi kivégzés előtti búcsújához (a ponyvavers sorrendjében haladva) csak 1–1 strófát emeltek ki, némileg ráigazították a dunántúli betyár személyére (más a cimbor, s a bíró neve), a többes szám első személyű alanyok bűnvallomását egyes számba tették, s néhol a papírízű ponyvavers nyelvéen is egyszerűsítettek (a szórend ill. egy-egy kifejezés megváltoztatásával). Milfait búcsúja egyetlen „saját” sorral (az utolsóval) rendelkezik, a 3. versszaka viszont hiányos, legalább is az általam ismert kéziratos változatban.

Az összehasonlítás kedvéért idézem tehát Zöld Marci ponyvájából a Milfait búcsúénekévé alakított strófákat, jelezve a megfelelő ponyvarész strófaszámát.

Betskerek szól:

9. Kegyetlenségünknek meg van adva bére,
Ellenünk sok jó szív bosszúállást kére,
Kiknek nem tekintvén semmi kérésére,
Hanem megfosztottuk törvény ellenére.
10. Utonállók voltunk, az ég nem nézhette,
Már tovább, hogy kezünk a prédát elvette,
Hanem igaz jussal büntet meg érette,
Megvallhatjuk, nagy volt kezünk álnok tette.

Zöld Marci kér engedelmet a Vármegyétől és mindenektől való búcsúzásra:

¹⁶ A szöveg eredetijét l. a Veszprém Megyei Levéltár XV. 4/d. nr. 19.

¹⁷ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*. Bp., 1978. 100 pp.

1. Tekintetes nemes vármegyék tagjai,
Kiváltképpen melynek mi vagyunk foglyai,
Egy kevés ideig kérünk engedelmet,
Csak vagy egy óráig tartandó kegyelmet.

Búcsúznak mind a hárman a vármegyétől... Becskereki búcsúzik:

12. Te is, barátom, megengedj vétkemnek,
Tapasztaltad jelét, tudod, hűségemnek,
Vége lészen, látod mindjárt életemnek,
De fenn marad híre sok történetemnek.

A hóhérhoz szólnak:

15. Hadd múljon éltünk el és földi insége,
Nem lesz többé tudjuk így semmi szükségé,
Látjuk, nints már hozzánk senkinek hűsége,
Meghalunk, itt van e história vége.

Ez a nyilvánvaló szövegrokonság, amelyet eddig a folklórkutatók nem vettek észre, két tanulsággal is szolgál:

1. A *Zöld Marci és a szeretője nótái* c. ponyva írója, Erdélyi József ismerte e közköltészeti énektípust, és versébe különböző korú népi és félnépi, népszerű szövegrészleteket, utalásokat is beépített. Ez a heterogén eredetű és minőségű költői anyag már két évtized leforgása alatt is csiszolódott a szájhagyományban, — de folklorzalódásának mértékét és mikéntjét csak a XX. század elején gyűjtött népdalokon és mondákon mérhetjük le igazán.

2. A kivégzés előtti búcsúénekek hagyománya még a XIX. század első harmadában is élő, önálló költői forma volt — a közköltészetben —, hisz valaki (Stoll szerint maga a betyár!) szükségesnek látta, hogy Milfait nevében is kompiláljon egyet. A búcsúénekre megvolt tehát a társadalmi igény. Ezt bizonyítja *Kadar históriája* is, amelyben egy borsodi haramia, Jáger Jóska (1798–1832) kortársa, beszéli el dicstelen életét, s köszön el a világtól. Búcsúénekét egy sajtóvámosi parasztember kéziratos versgyűjteménye — amelyet a XIX. sz. közepén állított össze — őrizte meg.¹⁸ Kadar históriájához hasonlóan népköltészeti és műköltői formulákat, közhelysorokat elegyít egy másik ponyván kiadott, XIX. sz. eleji kivégzés előtti búcsúdal is, amelyet két, Debrecenben kivégzett rabló katona egyike, bizonyos Kapros János, szoboszlói születésű legény „mondott el”.¹⁹

A későbbiekben e lator-búcsúk már lerövidült formában, néhány strófás vagy soros változatokban illeszkednek bele a betyárballadák szövegébe. Ezt példázza a „Kecskeméti gavallérok”-ról szóló, Kálmány Lajos gyűjtötte ballada szövege is, melynek néhány jellemző szakaszát idézem:

3. Kovács Pista hürös zshivá',
Kötösze van az oszlopná',
Kötösze van az oszlopná',
Varga Sándor a másikná'.

¹⁸L. KILIÁN István, *Kosuth Dániel sajtóvámosi földműves kéziratos versgyűjteménye*. In *Borsod megye népi hagyományai*. Szerk.: BODGÁL Ferenc. Miskolc, 1966. 420–421.

¹⁹A teljes szöveget kiadta Békés István, *Magyar ponyva Pitaval*. Bp., 1966. 21.

4. Mőkötöszték a karjukat,
Alig nyelték el nyálukat;
Kovács Pista szögény legény,
Halált hozott r'á a törvény.
7. — Mi haszna mán a világnak,
Ha belüle ma' kizárnak?!
R'ánk van mondva szentenczija,
Hogy vagyunk halálnak fija! —
8. Kovács Pista könyves szömmel
A Sándornak sírva felel:
— Éccó löttünk a világra,
Mőkhalunk ma gyalázatra!
9. Mőkhalunk ma gyalázatra!
Rosz' embörök prédájára,
Három óra ide hátra,
Készüljünk pajtás halálra! —
10. Utolsó óra érközik,
Szögény Kovács gondolkozik,
Szögény Kovács gondolkozik,
Feleségítül búcsuzik:
11. — Mögbocsás' kedves angyalom,
Mer' mőkhalok, mán jó látom,
Tudom, többé hogy nem látlak,
Azért Istennek ajállak! —
14. Varga Sándor fölhág székre,
Jutott a hóhér kezire,
Kovács Pista nem irtózik,
Egész serektű' búcsúzik... stb.

(Monostor)

(Kiadva: Kálmány Lajos: *Szeged népe* III. 1891:22–23.)